

مدیریت کلاس تعاریف و مفاهیم: مروری بر ماهیت، روش‌ها و سبک‌های مدیریتی معلمان در کلاس درس

مریم جاوید مقدم^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۳/۱۷ تاریخ چاپ: ۱۳۹۸/۰۶/۲۶

چکیده

مدیریت کلاس می‌تواند یکی از مؤثرترین عوامل و هسته‌ی اصلی مهارت‌های تدریس باشد که معلمان باید همواره آن را بهبود بخشند. برای تسهیل در امر یادگیری در کلاس درس که مطابق نیازها و ویژگی‌های فراگیران باشد، دانستن اصول مدیریت کلاس امری ضروری است؛ زیرا آشنا نبودن با راهکارها و شیوه‌های کلاس داری در اغلب موارد باعث هرج و مرج و بروز مشکلات اخلاقی و اجتماعی بین دانش‌آموزان با معلمان و نهایتاً منجر به افت تحصیلی برخی از آنها می‌شود؛ بنابراین هر چند آموزگار از شیوه‌های نوین و خلاق تدریس بهره‌مند باشد ولی از اصول و روش‌های کلاس داری آگاهی کافی نداشته باشد به نتیجه مطلوب آموزشی نخواهد رسید. اداره کلاس درس یعنی استفاده از فنون ایجاد و حفظ یک محیط سالم و خالی از مشکلات رفتاری از مهم‌ترین کارهایی که باید برای مدیریت کلاس درس انجام و آماده شدن از ابتدای سال تحصیلی و قبل از شروع کلاس درس است. مفهوم مدیریت کلاس شامل اجرای طرح‌های آموزشی توسط معلم برای یادگیری بهتر دانش‌آموزان و استفاده از اصول نظم و کنترل کلاس باشد. مدیریت معلم چیزی جز توان و قدرت تصمیم‌گیری و اجرای عمل نمی‌باشد. معلم با توان و کارآیی خود می‌تواند مدیریت زمان کلاس خود را طوری برنامه‌ریزی کند که لحظه لحظه‌ی کلاس درس او مفید و مطلوب آموزش و یادگیری باشد. در این مقاله به ارزش بسیار بالای مدیریت کلاس اشاره شده است و در بخش‌های اصلی به ماهیت کلاس‌های درس، روش‌های مدیریت و سبک‌های مدیریتی معلمان در کلاس درس اشاره شده است.

واژگان کلیدی

دانش‌آموز، معلم و مدیریت کلاس.

۱. آموزگار دبستان شهید نامجوی دافسار ناحیه یک رشت استان گیلان. (javid.maryam2019@gmail.com)

۱- مقدمه

از ابتدای تجربه، تدریس معمولاً معلمان نگرانی خود را در مورد کنترل دانش آموزان و ایجاد یک محیط و جو مناسب برای یادگیری ابراز می کنند، همچنین به مدیریت کلاس درس به عنوان پیچیده ترین جنبه تدریس اشاره شده است کلاس درس و نحوه مدیریت آن با معلمان عجین شده است؛ اما اینکه چه نوع روشی در این رابطه اتخاذ گردد، بستگی به دیدگاه معلم دارد. برخی از آنها بر این اعتقادند که از ابتدای سال با مهربانی و روی خوش کلاس را آغاز کنند و به تبع آن به امر کلاس داری بپردازند. برخی خلاف این عقیده را دارند و برخورد قاطع و رسمی را پیشنهاد می کنند. آنچه واضح است این است که تا زمانی در کلاس درس حاکم نباشد و کلاس از قوانینی پیروی نکند، فرآیند آموزش و یادگیری به صورت مطلوب انجام نمی گیرد، همچنین نباید منتظر نتیجه های مثبت و موثر تربیتی بود. دیل (۱۹۸۰) بیان می کند که حفظ نظم در یک کلاس یک وظیفه اصلی تدریس است، زیرا فعالیت های مدیریت کلاس منجر به ایجاد و نگهداری شرایطی می شود که یادگیری در آن می تواند به طور موثر و کارآمد انجام شود. شواهد جمع آوری شده از بررسی متغیرهایی که بر یادگیری مدرسه تأثیر می گذارند، مدیریت کلاس درس به عنوان یکی از متغیرهایی که بیشترین تأثیر را در یادگیری مدرسه دارد، وجود دارد. این رابطه بین مدیریت کلاس درس و یادگیری دانش آموزان باعث می شود مسئله مدیریت کلاس درس اهمیت حیاتی داشته باشد. لذا وجود مدیریت کارآمد معلمان و ایجاد شرایط لازم برای تسهیل در امر یادگیری در کلاس درس که مطابق نیازها و ویژگی های فراگیران، باشد، لازمی یادگیری مطلوب است. در یک کلاس شلوغ و پر هرج و مرج نه تنها نمی توان انتظار کسب موفقیت از دانش آموزان را داشت بلکه ممکن است این عامل باعث تأثیر منفی نیز باشد و موجب انحراف دانش آموزان از مسیر اصلی آموزش شود [۱]. آموزش و پرورش علاوه بر اینکه در دسته بندی مشاغل در رده بالایی قرار دارد از نظر پیچیدگی نیز جز پیچیده ترین حرفه های تخصصی دسته بندی می گردد. اشراف معلم بر موضوعات درسی مسائل یادگیری الگوها، روش ها، راهبردها، فنون و تدریس از عوامل عمده ای اثر بخشی رفتار و مدیریت کلاس می باشد. مدیریت کلاس و اداره بهبود کیفیت آموزشی آن همواره جزو وقت گیرترین فعالیت های معلمان می باشد. بیش تر وقت معلمان به ایجاد انضباط و نظم کلاس می گذرد به همین دلیل یکی از موضوعاتی که امروزه مدارس و بخصوص معلمان به آن توجه می کنند، موضوع مدیریت کلاس می باشد [۲].

۲- مدیریت کلاس

کلاس درس خط مقدم فعالیت های آموزشی، تربیتی و جایگاهی برای آماده نمودن افراد برای زندگی در جهان درحال تغییر است. کلاس درس محلی است که خدماتی مستقیم به دانش آموزان ارائه می شود تا آنان از جهت فردی و اجتماعی رشد یافته و زمینه توسعه سالم و همه جانبه جامعه فراهم گردد. مدیریت کلاس درس سالم شامل رشد دانش آموز سالم، انگیزش سالم، معلم سالم، ارتباط سالم و انضباط سالم می باشد. مدیریت کلاس درس سالم فرآیندی است که به دانش آموز در همه زمینه های فیزیکی، اجتماعی، معنوی، هیجانی، عقلی و محیطی کمک و یاری می رساند و فرصت برای رشد و پیشرفت را برای او فراهم می آورد. مدیریت کلاس درس سالم، کار کردن با دانش آموزان، ایجاد نظم و آرامش، جلب توجه دانش آموزان و تأمین یک جو آموزشی مناسب است که در آن دانش آموزان به سمت اهداف هدایت و رهبری می شوند [۳].

مدیریت کلاس درس عبارت از رهبری کردن امور کلاس درس از طریق تنظیم برنامه درسی سازماندهی مراحل کار و منابع سازماندهی محیط به منظور بالا بردن کار نظارت بر پیشرفت دانش آموزان و پیش بینی مسائل بالقوه است. تعریف دیگری از سازماندهی و مدیریت کلاس وجود دارد که می توان از آنها در رهبری کلاس درس با تکیه بر بعد انسانی آن چنین تعریف کرد. مدیریت کلاسی عبارت است از هنر به کار بردن دانش تخصصی و بهره گیری از مهارت های کلاس داری در هدایت دانش آموزان به سوی اهداف مورد نیاز و جامعه مهم ترین دغدغه ی معلمان مبتدی، از اداره ی کلاس و یا به تعبیری مدیریت اداره ی کلاس درس ناشی می شود. برقراری نظم و کنترل کلاس و تدریس موفق مجموعه نگرانی های این گونه معلمان است؛ بنابراین آگاهی از مفهوم مدیریت کلاس و راهبردهای آن راهی برای رفع این نگرانی هاست. در تعریف مدیریت کلاس درس گفته شده است: «مدیریت کلاس درس ایجاد شرایط لازم برای تحقق یادگیری است». بر این اساس می توان استنتاج کرد. مهارت های مدیریت کلاس درس سنگ بنای کل موفقیت در تدریس است. این امر به ویژه در کلاس های درس مدرسه های ایران که مملو از دانش آموزانی است که گاهی شمار آنان بالاتر از حد استاندارد است از اهمیت ویژه ی برخوردار است [۴].

مهاجری در مقاله رابطه بین قابلیت های حرفه ای معلمان دوره ابتدایی با عملکرد تحصیلی دانش آموزان در شهر اصفهان نیز نشان داد که قابلیت های حرفه ای معلمان که توانایی آنها در تدریس مؤثر را نیز شامل می شد، با عملکرد تحصیلی دانش آموزان ارتباط معنی داری دارد. ناکامورا (۲۰۱۵) در پژوهش خود پنج بعد سبک رهبری معلم رشد دانش آموز، ارتباط انگیزش و انضباط در کلاس درس سالم را به عنوان مؤلفه های مدیریت کلاس درس سالم عنوان نموده است. کوئین و همکاران نیز در مطالعات خود چهار توانمندی برای معلم در کلاس نام بردند [۲]:

- اشراف کامل یا توانایی دیدن کلاس در تمام اوقات دخالت فوری در موقعیت ها و اجتناب از خطا در زمان و هدف.
- هم پوشی یا توانایی انجام دادن هم زمان چند کار هنگام کار با افراد یا گروه.
- نیروی فزاینده در طول دروس که معلمان را قادر می سازد تا به حواس پرتی های بالقوه غلبه کرده و آمادگی ثابت و آهنگ آموزش فرح بخش داشته باشد.
- چالش و تنوع در تکلیف که علاقه و جهت یابی دانش آموزان را به کار در کلاس حفظ می کند. کار تمرکز پژوهش های مدیریتی از راهبردهای واکنش به راهبردهای پیشگیرانه و به مدیریت استراتژیک محیطی کمک کرد. کار او همچنین تاثیر فعالیتهای کلاس به عنوان منبع مهم گوناگونی و رفتار دانش آموزان را برجسته ساخت.

۲-۱ تعریف و اهمیت مدیریت کلاس از دیدگاه نویسندگان

- کلاس هایی که به خوبی اداره می شوند بهترین فرصتهای یادگیری را برای دانش آموزان فراهم می آورند. از این رو، همه صاحب نظران در تعریف خود از اداره کلاس درس بر ایجاد محیط های سالم و فرصتهای مناسب یادگیری تأکید کرده اند [۵].
- صفوی (۱۳۷۲) مدیریت کلاس درس را رهبری کردن امور کلاس درس از طریق تنظیم برنامه ی سازماندهی مراحل کار و منابع سازماندهی محیط به منظور بالا بردن کارایی نظارت بر درسی پیشرفت دانش آموزان و پیش بینی مسائل

بالقوه می‌داند.

- اسماعیلی و همکاران (۱۳۹۵) نیز در مقاله «رابطه‌ی خودکارآمدی با سبک مدیریت کلاس معلمان تربیت بدنی» نشان دادند که شیوه‌های مدیریت کلاس معلمان تربیت بدنی با خودکارآمدی آنها ارتباط معنی‌داری دارد.
- سرمد پور در پژوهش بررسی عوامل همبسته با پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان سوم راهنمایی نشان داد که خودکارآمدی معلم در تدریس و مدیریت کلاس با پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان ارتباط معنی‌داری دارد.
- وفا و همکاران در مطالعه خود نشان دادند که هر چه خودکارآمدی معلمان بالاتر میرفت ادراک دانش‌آموزان از جو کلاس نیز بهبود می‌یافت.
- کوک در مقاله شناسایی تفاوت در شیوه‌های کلاس درس نشان داد که منبع کنترل معلم تعیین کننده نحوه فعالیت‌های کلاسی دانش‌آموزان است. وی گزارش کرد که منبع کنترل دورنی معلمان با مدیریت بهتر کلاس درس و ارتباط بهتر بین دانش‌آموزان با یکدیگر و بین معلم و دانش‌آموزان ارتباط دارد و موجب عملکرد بهتر دانش‌آموزان در کلاس می‌شود [۲].
- ویلیامز، مدیریت کلاس درس مجموعه‌ای از فنون و مهارت‌هایی است که به معلمان امکان می‌دهد دانش‌آموزان را به طور اثربخش کنترل نمایند تا محیطی مثبت برای یادگیری فراهم آورند.
- اسکریونر، مدیریت کلاس درس به مفهوم (ایجاد شرایط لازم برای تحقق یادگیری است). بر این اساس می‌توان نتیجه گرفت که مهارت‌های مدیریت کلاس درس سنگ بنای کل موفقیت در تدریس است.
- صفوی، مدیریت کلاس درس را رهبری کردن امور کلاس درس از طریق تنظیم برنامه درسی سازمان دهی مراحل و کار و منابع سازمان‌دهی محیط به منظور بالا بردن کارآیی نظارت بر پیشرفت دانش‌آموز و پیش‌بینی مسائل بالقوه می‌داند.
- **دوک**، مدیریت کلاس را عبارت از مقررات و روش‌های ضروری ایجاد و حفظ محیط می‌داند که در آن آموزش و یادگیری بتواند اتفاق بافتد.
- دوئل گوید، مدیریت کلاس درس اقدامات و راهبردهایی که معلمان برای حل مسئله‌ی نظم در کلاس به کار می‌برند.
- نیوتنی، مدیریت کلاس درس عبارت است از حفظ و ارتقای مستمر استانداردهای تربیتی در یک جو انسانی به منظور رضایت هر چه بیشتر معلمان دانش‌آموزان و والدین [۶].
- وولفلک، اداره کلاس را این گونه تعریف کرده است: مورد استفاده قرار دادن فنون ایجاد یک محیط سالم و خالی از مشکلات رفتاری است.
- فستکو و مککلور، اقداماتی که معلم برای ایجاد و حفظ یک محیط یادگیری سازنده به کار می‌گیرد.
- کرو کشانک جنکینس و متکالف، در تعریف اداره کلاس درس گفته‌اند استفاده از تدابیر و روش‌های مورد نیاز برای ایجاد حفظ محیطی که و آن آموزش و یادگیری صورت پذیرد.
- آرمورد، نیز اداره کلاس درس را به صورت ایجاد و حفظ یک محیط کلاسی منشأ یادگیری و پیشرفت تعریف

کرده است.

اداره کلاس درس آن چیزی است که معلم انجام می دهد تا اطمینان یابد دانش آموزان روی تکلیف در دست اجرا هر چه که باشد کار می کنند. به عبارت دقیق تر اداره کلاس درس یعنی استفاده از فنون ایجاد و حفظ یک محیط سالم و خالی از مشکلات رفتاری معلم از طریق اداره صحیح کلاس که می تواند رفتارهای مخرب و مزاحم دانش آموزان را اصلاح کند و میزان مشارکت در یادگیری و سطح انگیزش یادگیری آنها را بالا ببرد. به منظور اداره مؤثر کلاس درس معلم باید با انواع راهبردهای مختلف آموزشی آشنا بوده تا در صورت نیاز بتواند این راهبردها را به نحوی مؤثر در موقعیت خاص خودش به کار ببرد تا بدین وسیله محیطی آرام و بدون فشار روانی برای شاگردانش فراهم آورد.

کارولین اورتون (۱۹۸۷) ابعاد پنج عاملی، ارتباط انگیزش سبک رهبری معلم انضباط و رشد دانش آموز را با چهار مولفه اساسی برای مدیریتی مناسب و کلاس درس سالم مدلسازی نموده است.

رابینز (۲۰۱۰) وجود عوامل انگیزشی برای انجام کار کار تلاش برانگیز مسئولیت فزاینده رشد و توسعه اثربخش میداند و انگیزش را به عنوان قوی ترین محرک رفتاری و دلیل اصلی برای اقدام در هر زمینه ای که فرد ایفاگر نقشی اساسی در این تلاش دانسته، لذا انگیزش محرک هدفمند آموزشگران در طی نمودن مسیر حساس و پرفرازونشیب تربیت و فرایند یاددهی یادگیری آنان است [۵].

۳- ماهیت کلاسهای درس

در تحلیل فضای کلاسهای درس دویل به نقل از سانتراگ (۲۰۰۱) شش ویژگی را توضیح می دهد که نشانگر پیچیدگی و مشکلات بالقوه کلاسهای درس هستند. این ویژگی ها نشان می دهند که چگونه یک کلاس می تواند مستعد مشکلات انضباطی باشد.

کلاس ها چند بعدی هستند: یک کلاس محیطی برای فعالیتهای متنوع است که دامنه آنها از فعالیتهای تحصیلی چون نوشتن، ریاضیات تا فعالیتهای اجتماعی مانند انجام بازیها، ارتباط با دوستان و بحث گسترده می شود. معلمان مجبورند طبق برنامه ای مدون حرکت کنند. آنها بایستی تکالیفی ارائه دهند، بر انجام آنها نظارت داشته باشند و آنها را جمع آوری و ارزیابی کنند. در این میان دانش آموزان نیز نیازهای شخصی دارند که گاه ممکن است با برنامه های معلمان در تضاد باشند.

فعالیت ها همزمان رخ می دهند: در بسیاری از کلاس ها همزمان چندین فعالیت رخ می دهند، ممکن است گروهی از دانش آموزان در پشت میز در حال نوشتن باشند، دیگری ممکن است درباره داستانی با معلم بحث کند، دانش آموزی ممکن است با دیگری دعوا کند، عده ای دیگر نیز شاید درباره برنامه بعد از مدرسه با هم صحبت کنند.

اتفاقات سریع رخ می دهند: رویدادها اغلب به سرعت در کلاس درس به وقوع می پیوندند و لازم است که به طور مداوم و سریع به آنها پاسخ داده شود، به عنوان مثال ممکن است معلم به یکباره شاهد مجادله دو دانش آموز بر سر یک دفتر یادداشت، شکایت دانش آموزی از دیگری به خاطر رونویسی از پاسخهای وی، خارج از نوبت صحبت کردن یک دانش آموز یا گستاخی آشکار دانش آموز به خود باشد.

رویدادها غالباً غیر قابل پیش‌بینی‌اند: حتی با وجود برنامه‌ریزی دقیق برای فعالیت‌های روزانه و تاکید زیاد بر حرکت طبق برنامه، بازهم اتفاقاتی در کلاس رخ خواهند داد که هیچ وقت انتظار آنها نمی‌رود. دانش‌آموزی مریض می‌شود، دو دانش‌آموز با هم دعوا می‌کنند، کامپیوتر کار نمی‌کند، یک جلسه از قبل اعلام نشده تشکیل می‌شود و ...

پنهان کاری کم است: کلاس‌ها مکان‌هایی عمومی هستند که دانش‌آموزان شاهد طرز برخورد معلم با مشکلات انضباطی دانش‌آموزان و گاه پیشامدهای غیر قابل انتظار و تأسف بار آنها هستند. تعدادی از معلمان در این رابطه می‌گویند که آنها احساس می‌کنند که در یک تنگ‌ماهی هستند آنچه برای دانش‌آموزی اتفاق می‌افتد دانش‌آموزان دیگر آن را مشاهده کنند و آنها درباره این رویدادها برداشتهای متفاوتی دارند.

کلاسها دارای تاریخچه هستند: دانش‌آموزان از آنچه در گذشته در کلاس اتفاق افتاده خاطراتی دارند. آنها به یاد دارند که معلم‌شان قبلاً چگونه از پس یک مشکل انضباطی برآمده است. به چه دانش‌آموزانی امتیازات بیشتر از دیگران می‌داد و آیا معلم به قول‌هایش عمل کرده است. از آنجا که گذشته بر آینده تأثیر گذارد، برای معلمان مهم خواهد بود که برای اداره مؤثرتر کلاس‌هایشان در آینده، امروز در مدیریت کلاسی کوشا و موفق باشند. از این جهت است که هفته‌های آغازین سال تحصیلی در مدرسه برای ایجاد یک مدیریت کلاسی مؤثر مهم هست.

علاوه بر ویژگی‌های کلی بالا که در تمام کلاس‌ها وجود دارند، یک سری عوامل دیگر نیز وجود دارند که از کلاسی به کلاس دیگر فرق می‌کنند. مسلماً در کلاس‌های دختران و پسران مناطق، مدارس و درسهای مختلف و ... شرایط کلاسی نسبت به هم متفاوت است. در تشخیص علت بی‌انضباطی‌ها و کاربست شیوه‌های برخورد بایستی به این تفاوتها توجه کرد. یکی از زمینه‌هایی که در آسیب‌شناسی و انتخاب شیوه‌های پیشگیرانه و مقابل‌های با مسائل انضباطی دانش‌آموزان لازم است مورد توجه قرار گیرد، مقطع تحصیلی دانش‌آموزان است. با وجودی که کلاس‌های مدارس ابتدایی و متوسطه از لحاظ مشکلات انضباطی شباهت‌های باهم دارند، ولی دارای تفاوت‌های اساسی نیز هستند و به این خاطر لازم است که معلمان دوره‌های مختلف راهبردهای متفاوتی را در برخورد با این مشکلات در پیش گیرند.

در مدارس ابتدایی معلمان با مشکل اداره ۲۰ تا ۳۰ دانش‌آموز در کل روز روبرو هستند و در این کلاس‌ها بدون وجود قوانین و رویه‌های مناسب مقدار زیادی از زمان کلاس صرف پاسخ به سؤالات مشابه فراوانی می‌شود؛ مانند من تمرین‌های ریاضی‌ام را تمام کردم حالا چکار کنم ولی در مدارس متوسطه معلمان با مشکل اداره پنج تا شش گروه ۲۰ تا ۲۵ نفری در طول روز مواجه هستند. مسلم است که معلمان مدارس متوسطه با ۱۰۰ تا ۱۲۰ دانش‌آموز در یک روز به احتمال بیشتر با انواع مشکلات انضباطی مواجه می‌شوند. همچنین از آنجا که معلمان دبیرستانی نسبت به معلمان مدارس ابتدایی وقت کمی را با دانش‌آموزان سپری می‌کند و مجبورند سریع درس را شروع کنند، شانس کمتری برای برقراری رابطه‌ای قوی با دانش‌آموزان دارند. مشکلات دانش‌آموزان دبیرستانی می‌تواند بسیار پردوام و ریشه‌دار باشد و اصلاح آنها نیز دشوارتر است. دانش‌آموزان دبیرستانی اغلب قانون شکن‌اند، ولی مشکلات دانش‌آموزان ابتدایی بیشتر ناشی از تکانشی بودن و فعالیت مضاعف ناشی از شرایط سنی آنها است. از آنجا که دانش‌آموزان دبیرستانی از مهارتهای فکری پیشرفته‌تری برخوردارند، ممکن است آنها بر توضیح و تشریح منطقی مقررات انضباطی تاکید داشته باشند. حفظ انضباط کلاس‌ها حتی برای معلمان با تجربه در سطوح

دبیرستان دشوار است. شناخت دقیق دانش آموزان دبیرستانی کار دشواری است و بسیاری از آنها ممکن است به واسطه تجارب تلخی که در سالهای قبل از تحصیل داشته اند از درس رویگردان باشند [۷].

۴- روش های مدیریت کلاس درس

کلاس درس پایه و اساس یادگیری و رشد دانش آموزان است. فضای کلاس و مواد آموزشی مورد استفاده در این محیط تأثیر بسزایی بر تربیت و یادگیری دانش آموزان دارد؛ بنابراین مدیریت این فضا از اهمیت فوق العاده برخوردار است. اگر مدیریت کلاس درس بر عهده ی معلمی باشد که بر همه جنبه های مدیریت کلاس واقف باشد و از راهبردهای مدیریت کلاس به بهترین نحو ممکن و در جای مناسب استفاده کند، می توان انتظار داشت دانش آموزان رفتار اجتماعی و فردی بسیار مناسبتری داشته باشند [۸]. مدیریت کلاس اصطلاحی است انعکاسی از تمام رفتارها و تصمیمات مثبتی است که از سوی معلم برای تسهیل فرایند یادگیری دانش آموزان اتخاذ می شود و به تمام فعالیت هایی اشاره دارد که برای ایجاد تداوم یک محیط یادگیری منظم و مرتب ضروری هستند. اگر تعریف بالا از مدیریت کلاس مورد قبول باشد، آنگاه می توان فعالیت هایی همچون برنامه ریزی، تهیه و تدارک مواد آموزشی، سازماندهی و آرایش کلاس درس و مطمئناً وضع و اعمال قوانین و مقررات جاری را زیرمجموعه مدیریت کلاس دانست [۹].

انتخاب روش صحیح مدیریت کلاس درس و سازماندهی آن از علائم موفقیت معلم به شمار می آید. انتخاب هر گونه شیوه -ی مدیریتی، به سبک تدریس و هدف های معلم بستگی دارد. معلمان با به کارگیری روش مدیریت مناسب کلاس درس خود می توانند در پرورش مهارت های اجتماعی خلاقیت ها و توانایی های دانش آموزان نقش مهمی باشند و مشکلات انضباطی کمتری در کلاس خود مشاهده کنند. اداره کردن چنین محیطی نیازمند تصمیمات آنی و اقدامات سریع و مداوم است و به مهارت های خاص مدیریتی و گاهی تلفیق از چند روش مدیریتی نیاز دارد در این جا سه روش مدیریت کلاس درس ارائه می شود.

روش رفتارگرایانه: رویکرد رفتارگرایانه به این نکته تأکید دارد که معلم باید تصمیمی اتخاذ کند تا درس او مشکلی به وجود نیاید از آغاز سال تحصیلی معلم موظف است قوانین و مقررات کلاس درس را وضع کند. دانش آموزان نیز موظف اند آن قوانین را اجرا کنند. فرایند تقویت از طریق پاداش دادن به رفتارهای مطلوب و پس گرفتن امتیاز در صورت بروز رفتارهای غیر مطلوب در این روش مؤثر است. اقتدار معلم در این روش کاملاً محفوظ است و معلم در وضع و حفظ مقررات کلاس از این اقتدار بهره می جوید.

روش تعامل گرایانه: در این روش، مشکلات کلاس پیامد طبیعی حضور دانش آموزان تلقی می شود، غیر منتظره به نظر نمی رسد و مانند فعالیت های حل مسئله در کلاس مورد توجه قرار می گیرد و حل و فصل می شود.

روش غیر مداخله جویانه: این روش حد وسط دو روش رفتارگرایانه و تعامل گرایانه است. مداخله ی معلم در حل مشکلات کلاس بسیار اندک است. هدف اصلی در این روش ارتقای رشد فردی دانش آموزان و آزادی آنان است. معلمان در این روش با دانش آموزان خود رابطه ی مشاوره ای دارند و معلم در فعالیت های کلاس نقشی حمایتی از دانش آموز دارد.

این روش حداقل اقتدار را برای معلم در نظر می‌گیرد و به جای آن بیش‌تر به تقویت روابط میان معلم و دانش آموز تأکید دارد.

به طور کلی نمی‌توان گفت کدام روش کارآمدتر یا فاقد کارایی است. روشی برای معلم کارآمد است که بهترین نتیجه را در کلاس درس او داشته باشد؛ بنابراین معلم باید روش‌های متعدد را در کلاس خود بیازماید و کارآمدترین را انتخاب کند. البته به صراحت می‌توان گفت شمار معلمانی که از نظر سبک یکی از روش‌های مدیریت رفتارگرایانه یا تعامل گرایانه یا غیر مداخله جو را اعمال می‌کنند اندک است. اکثر معلمان بدون این که از روش مدیریت کلاس درس خود آگاه باشند، ترکیبی از سه نوع مدیریت را مورد استفاده قرار می‌دهند. این معلمان روش مدیریت صحیح و علمی و استاندارد را در هر لحظه از زمان تدریس خود به کار می‌گیرند و کلاس درس آنها همیشه فعال و زنده و پر از نشاط انگیزه‌ی یادگیری است [۴].

مدیریت کلاس و اداره و بهبود کیفیت آموزشی آن همواره جزو وقت‌گیرترین فعالیت‌های معلمان بوده است. بیشتر وقت معلمان به ایجاد انضباط و نظم در کلاس درس می‌گذرد به همین دلیل یکی از موضوعاتی که امروزه مدارس و بخصوص معلمان به آن توجه می‌کنند، موضوع مدیریت کلاس می‌باشد. برای رسیدن به نتایج مطلوب آموزشی و مشارکت همه جانبه دانش‌آموزان در کلاس درس اولین قدم وجود مدیریت و نظم حاکم بر کلاس درس است، اگر اولین قدم در این امر که همان حفظ نظم است رعایت نشود، گام‌های دیگر یادگیری نیز میسر نمی‌شود؛ بنابراین در این بخش راهکارهای دیگر در رابطه با مدیریت کلاس درس ارائه می‌شود [۱].

قوانین برای کلاس طراحی کنید: مشکلات انضباطی در کلاس که ناشی از نبودن مقررات یا اجرا نشدن آن است از بزرگترین آفت‌های محیط‌های آموزشی است. تدوین قوانین کلاسی و تشریح آن برای فراگیران و آگاهی دادن به آنها باعث ایجاد گرایش به نظم در کلاس و در نهایت موجب عملکرد مثبت فردی و گروهی می‌شود [۱۰]. باید با دقت بالای قوانین و رویه‌ها را برای مدیریت صحیح دانش‌آموزان در چهارچوب اهداف آموزشی طراحی و اجرا کرد. همچنین باید نوع برخورد با مواردی که این قوانین را نقض می‌کنند، طراحی کرد و دانش آموز پی‌ببرد که کلاس درس قوانینی دارد که تخطی از آن به زیان اوست و تفاوت بین او و کسانی که این کار را انجام نداده‌اند، وجود دارد. از سوی دیگر طراحی این برخوردها باعث افزایش اعتماد به نفس می‌شود. سعی شود دانش‌آموزان در این طراحی مشارکت داشته باشند.

انتظارات را واضح بگویید: انتظارات خود را از دانش‌آموزان در کلاس درس و به شکل مثبت قواعد و دستورالعمل‌ها به اطلاع آنها برسانید و آنها را در جایی قابل مشاهده در کلاس تا پایان سال نصب کنید. البته نکته مهم و قابل تأمل این است که رفتاری که از دانش‌آموزان انتظار می‌رود، در موقعیت‌ها و شرایط مختلف باید متفاوت باشد؛ مثلاً رفتار او در کلاس با رفتاری که در ساعت ورزش یا گردش علمی دارد تفاوت دارد [۱۱].

دانش‌آموزان را با اسم صدا کنید: سعی کنید اسامی آنها را از همان ابتدای سال یاد بگیرید. این کار یعنی این که شما آنها را می‌شناسید، به مسائل و رفتار آنها حساس هستید و اهمیت می‌دهید و با آنها در کلاس همراه هستید. آنها نیز در عوض خود را جزئی از کلاس می‌دانند. همچنین باعث می‌شود معلم با دانش‌آموزان خود روابط پسندیده‌ای داشته باشد [۱۲].

مخاطبان خود را بشناسید: شناخت استعدادها و علایق دانش آموزان در ایجاد رابطه مطلوب و تدریس موفق موثر است. معلم باید با ساخت شناختی دانش آموزان آشنا و به بهبود آن کمک کند، یعنی آموزش باید بر پایه دانش قبلی دانش آموزان قرار گیرد تا ارتباط و یادگیری بهتر انجام گیرد. ممکن است بعضی از دانش آموزان آمادگی ذهنی لازم را برای یادگیری مطلب تازه نداشته باشند، از این رو معلم باید با استفاده از مقدمه‌ای مناسب زمینه یادگیری هر چه بیشتر دانش آموزان را فراهم سازد [۱۳]. این امر باعث خواهد شد که شما بدانید دانش آموزان در چه مرحله‌ای هستند و چه نوع آموزشی مفید واقع می‌شود. فرض کنید معلمی برای دانش آموزان کلاس دوم از روش‌های انتزاعی و غیر ملموس استفاده می‌کند. تدریس معلم با این روش به این مخاطبان طبق نظریه پیاژه کاملاً اشتباه و غیر مفید است. در نتیجه باعث کسالت، بی‌حوصلگی و گوش ندادن می‌شود که دانش آموزان معمولاً در این مواقع شروع به صحبت کردن باهم و بی‌انضباطی می‌کنند.

شناخت علایق دانش آموزان نیز کمک موثری می‌کند اگر علایق کلی دانش آموزان روشن باشید می‌توان، در نحوه مدیریت کلاس درس و ارائه تکالیف آموزشی از آنها استفاده کرد؛ مثلاً ارائه تکالیف فارسی با چاشنی بگرد و پیدا کن یا استفاده از بازی‌های آموزشی و سرگرم کننده در مواقع تشخیص معلم از سوی دیگر معلم باید با ویژگیهای شخصی دانش آموزان آشنایی داشته باشد. البته در این مواقع همکاری اولیاء دانش آموزان موثر است. معلم میتواند با گفتن این جمله به اولیا به این امر فائق آید اگر موردی در رابطه فرزندان است که می‌دانید با گفتن آن به او کمک می‌کنید، بگویید.

به دانش آموزان عزت نفس دهید: عزت نفس کودکان در جنبه‌های گوناگونی شکل می‌گیرد، زمینه‌های اجتماعی، تحصیلی، خانوادگی [۱۴]؛ اما آنچه که در اینجا مورد نظر است، زمینه تحصیلی است که معلم مستقیماً با آن در ارتباط است. دانش آموزان مشکل آفرین معمولاً عزت نفسشان پایین است. دانش آموزانی که در کار مدرسه موفق نیستند از نظر ورزشی ضعیف هستند و از نظر ظاهر جذاب نیستند. ممکن است با تبدیل شدن به مایه آزار کلاس در جستجوی شناخته شدن و وجهه اجتماعی باشند [۱۵]. پیامهایی که کودکان به مرور و با گذشت زمان از افراد مهم پیرامون خود در مورد خودشان دریافت می‌کنند، برای عزت نفس آنها بسیار مهم است. کودکان معمولاً همه چیز را به عنوان حقیقت قبول می‌کنند در واقع این مسئله به جذابیت آنها می‌افزاید [۱۴]. به هر مقدار که دانش آموزان در کلاس درس و تصمیم‌های آن مشارکت داشته باشند و از توانمندیهای آنها استفاده شود، عزت نفس بیشتری خواهند داشت. همچنین با تاکید بر پیشرفت‌های او و بزرگ جلوه دادن موفقیت‌هایش و با تشویق‌ها و تاییدهای مناسب، توانایی‌های مختلف او را به رسمیت بشناسید [۱۶]. منصف بودن نیز یکی دیگر از عواملی است که باعث رشد توانمندیها و عزت نفس آنها خواهد شد.

کلاس را به محیط حمایت کننده تبدیل کنید: محیط کلاس باید محیطی باشد که در آن به نیازهای مختلف عاطفی، امنیت، احترام متقابل و... شاگردان پاسخ مطلوب داده شود. جو علمی و عاطفی کلاس درس در صورت مطلوب بودن، بیش از محیط خارج از مدرسه در شکوفایی و تحول اندیشه دانش آموزان موثر است. در اینگونه محیط‌ها به اندیشه افراد احترام می‌گذارند [۱۷]. آشکار است که مدرسه، خانه دانش آموزان نمی‌شود و معلم هم نمیتواند جای پدر و مادر دانش آموزان باشد، اما با توجه به مسوولیتی که بر عهده دارد، مسلماً می‌تواند به نیازهای دانش آموزان اهمیت دهد و با تحسین صادقانه او نقشی

تسهیل کننده ایفا کند البته باید دانست که صمیمیت با دانش آموزان مفید است اما نه به قیمت فراموش شدن نقش معلمی، صمیمی باشید، ولی قاطعیت خود را فرام نکنید. معلم تسهیل کننده امر آموزش و یادگیری است.

دانش آموزان را بیکار نگذارید: بدین مضمون که درس را سریع شروع کنید همین امر باعث جلوگیری از مشکلاتی در کلاس درس می شود. توصیه می شود که معلم با برنامه ریزی دقیق تلاش در پیشرفت امر تدریس و آموزش داشته باشد، زیرا در اینصورت شاگردان احساس اعتماد به نفس و شایستگی در موضوعات درسی میکنند [۱۲].

عمل کنید و الگوی مناسبی باشید: ظاهر آراسته و متناسب با حرفه معلمی را انتخاب کنید به صحبت هایی که با دانش آموزان می کنید، پایبند باشید و خودتان نیز به آن عمل کنید، اگر به آنها می گوئید سر ساعت و به موقع در کلاس حاضر شوید، خودتان نیز باید همین کار را انجام دهید. اگر در زمانی خاص قول بررسی تکالیف را داده اید حتما همان زمان آن کار را انجام دهید.

پیشرفت شاگردان را در کلاس نمایان کنید: همه فراگیران نیاز دارند به خاطر کار خوبی که انجام می دهند مورد تشویق قرار گیرند، بنابراین دانش آموزان باید برای تلاش سخت و کسب موفقیت تحسین شوند [۱۰]. هر کدام از دانش آموزان این امکان را دارند که در طول سال تحصیلی به پیشرفت هایی در زمینه های مختلف دست یابند. به فرض دانش آموزی در ابتدای سال در روخوانی فارسی کند و با فاصله فراوان کلمات را بیان می کرد، اما به هر دلیلی دانش آموز با گذشت چند ماه از سال در این مهارت به سطح مطلوب یا مطلوب تر از گذشته دست می یابد. در اینجا معلم پیشرفت او را با عناوین مثبت (مثلا) تلاشگر کلاس نابغه کوچک به دیگر همکلاسی هایش اعلام می کند. این شیوه را در بقیه مهارت ها و ویژگی های رفتاری به کار گیرید.

منصف باشید: بین خطای اولیه و محروم کردن کودک مزایا همسانی باشد. کودکان از هر طیف سنی انصاف را یکی از مطلوب ترین صفت های معلم می دانند [۱۳]. از سوی دیگر در اجرای محرومیت بین دانش آموزان فرق نگذارید، همه باید در مقابل نقض قوانین کلاس به صورت یکسانی جریمه شوند.

در پایان به موارد دیگر در رابطه با راهکارهای مدیریت کلاس درس اشاره می شود، استفاده از روش های تدریس متنوع مهارت تشویق و تنبیه بالا و پایین کردن تن صدا برای جلوگیری از یکنواختی استفاده از نمادها و حرکات دست و سر و نگاه های معنی دار، دوری از بلند کردن، صدا داد زدن، انجام مطالعه مداوم نگاه یکسان به همه دانش آموزان و... [۱].

۵- سبک های مدیریتی معلمان در کلاس درس

نگرش معلم به ماهیت کلاس درس، موضوع و محتوای درس و ماهیت دانش آموز بر چگونگی رفتار او تاثیر دارد. بعضی از معلمان کلاس درس را یک سازمان رسمی و غیر قابل انعطاف تلقی می کند که قوانین و مقررات دقیقا باید رعایت و انتقال مطالب صورت بگیرد. چنین معلمانی با نگرش کلاسیک مدیریت بر موضوع های درس را تاکید می کنند. در مقابل عده ای دیگر از استادان کلاس درس را یک سازمان قابل انعطاف در نظر می گیرند و جهت رسیدن به اهداف با دانش آموزان رابطه ای دوستانه و صمیمی برقرار می کنند. به طور کلی سبک های رهبری در کلاس درس را می توان به سه شیوه ی سبک اقتدارگرایانه یا دموکراسی قانون مدار سبک مستبدانه (تحکم آمیز) و سبک آزادگذاری (بی عنان، آسان گیری) تقسیم کرد.

سبک اقتدار گرایانه: کلاسهایی که به این سبک اداره می‌شود، معلم و شاگرد با توجه به رعایت حقوق یکدیگر رفتار می‌کنند و نسبت به هم احترام کامل به جا می‌آورند. در این شرایط آموزشی رفتارها در محدوده‌ی قوانین و مقرراتی صورت می‌گیرد که خود وضع کرده‌اند و یا دیگران وضع کرده‌اند و آنها قبولشان کرده‌اند. دانش‌آموزان و معلمان در این سبک دارای اعتماد به نفس هستند و در رفع نیازهای خود عجله به خرج نمی‌دهند.

سبک مستبدانه: در این سبک تنها معلم است که بر کل کلاس حکومت می‌کند و هیچ شاگردی حق اظهار وجود ندارد در این سبک مدیریت قوانین یا مقرراتی وجود ندارد، یا اگر هم وجود داشته باشد به نفع معلم تفسیر می‌شود و دانش‌آموزان در این سبک به وسیله‌ی معلمان خود کنترل می‌شوند. این دانش‌آموزان یادگیرندگان منفعلی هستند و مهارت‌های ارتباطی ضعیفی دارند.

سبک آزاد گذاری: در این سبک هیچ قاعده‌ای و ضابطه‌ای حاکم بر رفتار دانش‌آموزان نیست، هر کس به هر طریقی که دلش می‌خواهد رفتار و عمل می‌کند. دانش‌آموزان این گونه کلاس‌ها از مهارت‌های تحصیلی ناکافی و کنترل شخصی ضعیفی برخوردارند.

یا به عبارتی دیگری سبک‌های مدیریت کلاس درس را می‌توان به سبک‌های آمرانه، مشورتی و عدم مداخله تقسیم نمود. در شیوه‌ی امرانه معلم دستور می‌دهد و کنترل سختی را اعمال کند. ولی برای ارتقاء سطح همبستگی و پیوند گروهی دانش‌آموزان تلاش نمی‌کند. در شیوه‌ی مشورتی معلم تلاش می‌کند، نظرات دانش‌آموزان را مد نظر قرار دهد و با ایجاد مباحث دو جانبه و کارهای گروهی زمینه‌ی افزایش همبستگی گروهی را افزایش دهد. در شیوه‌ی رهبری مبتنی بر عدم مداخله استاد، اقدام خاصی برای رهبری دانش‌آموزان به عمل نمی‌آورد و راهنمایی‌های او مبهم بوده و در اکثر اوقات به دانش‌آموزان پاسخ‌های کوتاه و مختصر می‌دهد و از ارتباط زیاد با دانش‌آموزان خودداری می‌کند.

معلمان برای رابطه‌ی مثبت با دانش‌آموزان نیاز به تلاش و محرک دارند. معلمی که انتظاراتش روشن و با دانش‌آموزان مهربان بوده و رابطه‌ی متقابل توأم با احترام با آنها دارد، در حال رهبری دانش‌آموزان است. مهربانی معلم نسبت به دانش‌آموزان باعث می‌شود که دانش‌آموز انتظارات مربوط به رفتارهای مناسب را از خود نشان دهد. معلمان در کلاس درس نیاز به سرد بودن و جدایی از دانش‌آموزان ندارند. رابطه‌ی دوستانه و داشتن حسن تفاهم با دانش‌آموزان امکان برخورداری از کلاس درس مثبت و مطلوب را فراهم می‌کند. دانش‌آموزان قادر به خواندن ذهن معلم نیستند، بنابراین معلم باید به طور اثر بخش انتظارات و علایق خود را به دانش‌آموزان انتقال دهد و این انتقال باید دوستانه و محترمانه باشد. رهبری اثربخش در کلاس تحت تاثیر عوامل مختلفی چون شرایط فرهنگی، اجتماعی، نگرش‌های معلم به انسان، ساختار کلاس، ماهیت تعلیم و تربیت، سطح دانش، آگاهی‌ها و مهارت‌های شغلی معلم، سطح انگیزش دانش‌آموز و هدفهای آموزشی است.

به عقیده‌ی برل، معلمانی که در انجام وظائف خود به عنوان رهبر موفق عمل می‌کنند کسانی هستند که به صورت متنوع تدریس نموده، عقائد و نظرات دانش‌آموزان را می‌شنوند و زمینه‌ی بحث و گفتگوی دو جابه را فراهم کنند. چنین معلمانی با دانش‌آموزان همراهی می‌کنند تا نگرش‌های دانش‌آموز در فرآیند مباحثات اصلاح گردد. همچنین تا حدودی انعطاف‌پذیر

هستند و ضمن پذیرش تعارضها در کلاس درس سعی می کنند که آنها را تشخیص داده و با همکاری و مشارکت دانش آموزان نسبت به حل آن اقدام کنند [۶].

۶- نتیجه گیری

تدریس امر پیچیده ای است که لازمه ی آن تنها داشتن اطلاعات تخصصی خاصی نیست بلکه داشتن مهارت، نگرش ها و دیدگاه های قابل یاددهی و یادگیری نیز ضرورت دارد. در قرن حاضر هدف از تدریس فقط انتقال دانش موجود به دانش آموزان نبوده بلکه شامل آموزش شیوه هایی است که به دانش آموزان یاد داده می شود، چگونه یاد بگیرند. ایجاد و حفظ محیط مناسب برای فعالیت های یاددهی آگاهی و یادگیری ایجاب می کند که معلمان از ویژگی های کلاس درس موانع بازدارنده یاددهی- یادگیری و راه کارهای غلبه بر آنها کافی داشته باشند. در این مقاله ابتدا به تعریف مدیریت کلاس پرداخته شد سپس ماهیت کلاسهای درس، روش های مدیریت و سبک های مدیریتی معلمان اشاره شد. هدف از نگارش این مقاله مروری بر راهکارهای عملی مدیریت کلاس درس در مدارس است. چه بسا معلم با به کارگیری بهترین روش های تدریس هم در کلاسی بی نظم نتواند به نتیجه ی مطلوب برسد و خلاقیت معلم در هرج و مرج کلاس گم شود. در مواقع بسیاری به علت سختی مدیریت کلاس معلمان از فعالیتهای عملی دانش آموزان که شیوه ی مؤثر در یادگیری است صرف نظر می کنند. از این رو وجود مدیریت کار آمد معلمان و ایجاد شرایط لازم برای تسهیل در امر یادگیری در کلاس درس که مطابق نیازها و ویژگیهای فراگیران باشد، لازمه ی جامعه امروزی و راه گشای بسیاری از مشکلات دانش آموزان می باشد.

منابع و مآخذ

۱. سیدصمد، ا.ح.، مدیریت کلاس درس. کنفرانس ملی دستاوردهای نوین جهان در تعلیم و تربیت، روانشناسی، حقوق و مطالعات فرهنگی اجتماعی ۱۳۹۷.
۲. فاطمه، ب.ف.و.ب.، راهکارهای عملی مدیریت کلاس درس در مدارس ابتدایی. پژوهشنامه اورمزد، (۴۷) (ضمیمه شماره ۲)، ۲۷-۵۴، ۱۳۹۸.
۳. خ.ع.س.پ.ج.و.ف.م.، ارایه مدلی جهت استقرار مدیریت کلاس درس سالم. روانشناسی تربیتی، ۱(۲)، ۶۰-۷۱، ۱۳۹۸.
۴. علی نژاد س.، ه.ف.آ.، بهرامی س.، & چشمگان زاده س.، تکنیک های کلاس داری معلمان و راههای عملی اداره کلاس درس. نشریه علمی رویکردهای پژوهشی نوین مدیریت و حسابداری، ۳(۸)، ۲۷۴-۲۹۵، ۱۳۹۸.
۵. م.ح.م.و.ح.ع.، دیریت کلاسی و بازشناسی انگیزشی کلاس درس. همایش ملی آموزش ابتدایی ۱۳۹۴.
۶. ا.ی.و.ا.س.، تحلیل و بررسی چگونگی مدیریت و کنترل کلاس درس. کنفرانس ملی پژوهش های نوین ایران و جهان در روانشناسی، علوم تربیتی و مطالعات اجتماعی ۱۳۹۶.
۷. رضا، م.، مدیریت کلاس درس، اصول روانشناختی و کاربردها. کنفرانس پژوهش های نوین ایران و جهان در روانشناسی و علوم تربیتی حقوق و علوم اجتماعی ۱۳۹۶.
۸. عبدالحمید، ج.، راههای مثبت اندیشی و شادکامی در زندگی اجتماعی تهران ۸۹۳۸ انتخاب، ۱۳۹۱.
۹. مجید، م.، بررسی شیوه های تشویق و ترغیب معلمان و دانش آموزان شهر قم. جله الکترونیک پژوهشگاه اطلاعات و مدارک علمی ایران، دوره هفتم- شماره سوم، ۸۹، ۱۳۹۸.

۱۰. ا.ح.ف.ر.ح. فنون مدیریت کلاس: راهنمایی برای اداره کردن کلاس، مجله آموزش در نظام پزشکی، ۱۳۹۴.
۱۱. واکر، ت.د. مدیریت و انضباط کلاس درس آنچه هر باید درباره مدیریت و انضباط کلاس درس بدانند. ترجمه محمد جاودانی، انتشارات نوید، ۱۳۸۵.
۱۲. ک.ج.ا.ل.ر. مدیریت کارآمد در کلاس درس ترجمه زهرا، صباغان دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۰.
۱۳. منوچهر و. و. وشها و فنون. تدریس انتشارات دانشگاه پیام نور، ۱۳۹۱.
۱۴. صمد، ا.ح.س. رشد عزت نفس و مهارت های اجتماعی در سایه آموزش تفکر. فلسفی، انتشارات آریا دانش، ۱۳۹۷.
۱۵. رابرت، ب. کاربرد روانشناسی در آموزش. ترجمه پروین، کدیور جلد دوم، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۹.
۱۶. کدیور، ب.ر. کاربرد روانشناسی در آموزش ترجمه پروین. جلد دوم، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۹.
۱۷. حسن، ش. روش تدریس پیشرفته. انتشارات سمت، ۱۳۹۰.